

Прогони Срба у Босни и Херцеговини после атентата у Сарајеву

БОРИВОЈЕ МИЛОШЕВИЋ, НАУЧНИ РАДОВИ, ПРВИ СВЈЕТСКИ РАТ (1914-1918)

девастиране и опљачкане радње Срба у Сарајеву 1914. године

Годинама уочи почетка Првог свјетског рата у Аустроугарској је добро изрежираном пропагандом створена таква представа да главна опасност за опстанак Монархије долази од стране Србије и српског народа уопште, па је у том смислу изграђен низ војно-политичких мјера са циљем да се опасност са те стране отклони, а српски народ физички и духовно осакати како више не би представљао пријетњу интересима службеног Беча. Сарајевски атентат био је добродошао повод за отворен и бруталан обрачун са Србима, њиховим политичким, културним организацијама и православном црквом у Босни и Херцеговини и Хрватској. Демонстранти су у Загребу на дан атентата клицали у славу убијеног престолонаследника и извикивали пароле „Доље Србија“, „Доље Југославија“ и „Доље српске слуге“. Дан касније, у режији Хрватске странке права (франковаца) организоване су велике антисрпске демонстрације у Загребу. Том приликом су демолирани многи српски станови, радње и установе. Демонстрације су избиле широм Хрватске, Далмације и Славоније, у Дубровнику, Задру, Броду на Сави, Ђакову, Винковцима, Вуковару и другим мјестима. На посљедњој сједници Сабора Босне и Херцеговине одржаној 28. јуна 1914. у Сарајеву предсједник Сабора је осудио атентат на надвојводу Франца Фердинанда и његову супругу. Позвао је родитеље да не дозволе да агитатори разним анархистичким идејама затрују срца и душу њиховој дјечи „употребљавајући при томе угријани национални осјећај омладине и њену непромишљеност и незрелост“. Већ исте вечери маса од више стотина демонстраната напала је и демолирала хотел „Европу“, власништво Глигорија Јефтановића и редакцију листа Српска ријеч, устремивши се потом и на друге српске дућане, продавнице, магацине, књижаре и кафане. Полупани су сви прозори и причињена је велика материјална штета на епископском стану у Сарајеву. Сутрадан се број демонстраната вишеструко увећао, а акција уништавања свега што је српско почела је окупљањем испред католичке катедрале у центру града и наставила се уз асистенцију полиције и војске, а по путама које су давали

представници градских власти и Земаљске владе. Носећи пред собом царске слике, окупљена маса се подијелила у неколико група које су се разишле по граду. Према једном извјештају, „демонстранти су покренули прави мали рат против српских дућана и домова у цијелом граду“. Демонстрантима се убрзо придружио „сарајевски олош“, који је према ријечима пољског полицијског службеника Владислава Глика, искористио прилику да под изговором „патриотских иступа“ пљачка и краде. Постоје извјештаји како је полиција из сарајевског затвора на слободу пустила више ситних криминалаца који су потом учествовали у демонстрацијама. Рушилачки талас из Сарајева прелио се наредних дана на већи дио земље. Сутрадан по атентату, демонстранти су по Мостару рушили и пљачкали српске радње. Упркос интервенцији бискупа Алојзија Мишића, у Мостару је оштећена православна црква и владичански двор Петра Зимоњића. У Ливну су демолирани српска школа и готово сви дућани српских трговаца. Демонстранти су у Жепчу оштетили зграду српске читаонице и парохијски дом. Због великосрпске пропаганде и увреде цара предсједник одбора читаонице прота Манојло Варагић је осуђен на 15 мјесеци тамнице. У Травнику је полупана зграда српске школе, а приведен је и свештеник Петар Ћосовић, који је потом постављен за таоца на жељезничкој прузи Травник—Лашва. Котарски управник из Чапљине Абдурезак Диздаревић био је главни организатор прогона Срба у Чапљини и Габели 29. и 30. јуна 1914. Том приликом су опљачкане многе српске куће, радње и цркве. Диздаревић је наредио пљенидбу „Српске читаонице“, „Српског сокола“ и „Српске земљорадничке задруге“ у Чапљини. У рушилачком походу демонстраната уништена је кућа свештеника Васе Медана, који је крајем јула узет за таоца и спроведен у Струге на мост преко ријеке Требижата, а затим одведен у Чапљину да би као таоц пратио војне транспорте. „Све што се крсти са пет прста скочило је било, да нас, ову шаку Срба православних у Чапљини и околини прогута. Није се бирало од њихове стране средстава и начина само да се циљ постигне“, записао је свештеник Медан у једном каснијем извјештају. Трећег дана по атентату демонстранти су у Коњицу демолирали српску православну цркву, Дом Св. Саве у којем је била смјештена српска основна школа и српску читаоницу. Свештеник Јован Сломовић је одведен у мостарски затвор и тамо задржан девет дана. У Зеници су демонстранти похарали српске радње, пјевачко друштво „Дечански“ и долове више угледних Срба. Православна црква је оскрнављена и у Метковићу. Сличан рушилачки поход догодио се и у Дувну у којем су уништене српска школа, црква, учитељски стан и канцеларије Црквено-школске општине. У Љубушком је маса католика из околних села похарала православну цркву, парохијски дом и школу. Православна црква у Требињу је остала поштеђена уништења највише захваљујући присебности требињског свештеника Стевана Правице. Већ крајем јуна 1914, у вријеме велике концентрације аустроугарских трупа на граници са Србијом, свештеник Тимотије Поповић је осумњичен да је затровао воду у једном бунару из којег је пила војска. Ухапшен је, а потом без икаквог судског поступка објешен у Суљином Хану, три километра од Зворника, лицем окренут према Србији. У манастиру Житомислићу шуцкори су се иживљавали над архимандритом Христифором Михајловићем. У Санском Мосту је, према једном извјештају, атентат оставио снажан утисак на локалне муслимане и католике. “За тили се час на џамији видјела у знак жалости црна застава, а затим по осталим муслиманским и католичким дућанима и кућама. Свијет сав узплахирен, не знајући о чему се ради, слетио се са свију страна, дапаче тежаци остављају копање, жетву те косидбу и трче у град, да сазнаду праву истину”. У Санском Мосту није било демонстрација, а до тога би сигурно дошло “да није неколико угледних муслимана настојало да се пређе преко тога”.

Митрополит Петар Зимоњић је последице атентата у мостарској Саборној цркви одржао бесједу и у присуству аустроугарских власти критиковао државну управу због прогона Срба. Митрополит је рекао да му је несхватљиво да једна цивилизована држава може тако поступати са својим поданицима. Од присутног генерала је тражио да државна власт престане с прогонима и да заштити Србе, у противном, он ће се обратити цару за интервенцију или ће позвати српски народ на устанак. Ни босански муслимани и католици нису могли остати изван ових бурних догађаја. Херцеговачки бискуп Мишић је поручио мобилисаним војницима да не треба да жале своје животе за домовину и владара, док је бискуп Јеглич у свом говору војницима пред одлазак на фронт Србе назвао „заклетим непријатељима самог Исуса“. Са друге стране, муслимански вјерски поглавар у Сарајеву, реис-ул-улема Џ. Чаушевић, позвао је вјернике да не учествују у антисрпским демонстрацијама, савјетујући им да буду обазриви и промишљени, те да „сваком добром зајмимо“.

Котарски уред Бања Лука је описујући стање иза атентата навео да су локални Хрвати и муслимани били огорчени због догађаја у Сарајеву. Умјерени Срби су били у суморном расположењу, док су они радикалнији са симпатијама посматрали атентат. У већини крајишких градова на српским кућама није било ниједне заставе жалости, а оне су се на православним црквама и школама појавиле тек два дана по атентату. Дубички Срби су тек на наговор митрополита Василија Поповића истакли црне заставе на цркву, школу и читаоницу. Власти су примјетиле како је српско свештенство и грађанство „само формално“ жалило због атентата.

Влада у Сарајеву је крајем јула 1914. упутила допис свим котарским уредима у којем их је обавјестила да све држављане Краљевине Србије треба одмах спровести у Босански Брод, а способне за оружје сматрати као заробљенике и предати их војним властима. Србе који нису из Босне и Херцеговине, него из осталих покрајина Монархије, требало је одмах упутити у Хрватску или Далмацију преко Брчког, Добрљина, Градишке, Аржана и Метковића. Земаљски поглавар Оскар Поћорек је 26. јула 1914. наложио свим котарским уредима у земљи да строго пазе на политички сумњиве елементе, нарочито на путнике из иностранства и студенте, који су можда имали неке информације о атентату у Сарајеву. Аустроугарске власти су биле веома осјетљиве према било каквом давању подршке атентату па су предузимале оштре мјере према свакоме ко би исказао симпатије према овом догађају. Жандармеријска постаја у Турјаку је августа 1914. привела Србина Пеју Танцерића, родом из Горњих Подградаца, који је дан по убиству Франца Фердинанда славио тај чин, говорећи да Бог поживи оне који су убили престолонаследника. Власти су повеле истрагу против православног свештеника из Скендер Вакуфа Млађена Поповића осумњиченог да је дан по атентату на путу из Бање Луке ка Котор Вароши са сељацима славио и пуцао из револвера. Нервозне власти су у свему видјеле траг велеиздаје и антидржавне пропаганде, па је у данима након атентата жандармерија одузимала од народа поједине православне иконе које су проглашаване „великосрпским“. Власти су утамничиле попа Јована Обрадовића само зато јер је јуна 1914. тражио дозволу за пут на Косово, гдје су се требале одржати Видовданске свечаности. Парох Димитрије Текић био је оптужен да у Возући шири великосрпску пропаганду након што је установљено да у свом дому држи слику Петра Кочића. Због симпатија према Кочићевим идејама у Босанској Крајини и ангажовању у листу Отаџбина прогоњени су свештеници Тодор Срдић и Никола Прокопић. Поп Ђорђе Умичевић из Сводне је приведен јер је у свом дому држао више примјерака Српских народних песама, Просвјетиног календара, као и дјела која су величала побједу српског оружја у Балканским ратовима. На списку непожељне

литературе нашле су се и Змајеве пјесме које је полиција почетком јула 1914. заплијенила из куће богослова Милана Кљајића. Герзовачки свештеници Душан Бубњевић и Павле Убавић гоњени су јер су се уочи рата истицали својим радом у друштву „Просвјета“. Неријетко су пред суд извођена и дјеца, што су поједини аутори објашњавали аустроугарским „страхом од дјецe“ (Angst vor Kinder). У Требињу је због увреде цара на четири мјесеца затвора осуђена дванаестогодишња Симана Лојевић. Крајем јула 1914. ухапшени су херцеговачки свештеник Аћим Братић, његов син Тома Братић, такође свештеник, док је Томина кћерка Анета, ученица трећег разреда Више дјевојачке школе, осумњичена за злочин велеиздаје. У мостарском затвору је осам мјесеци провела ученица Милка Правица, кћерка требињског свештеника Стевана Правике, која је осумњичена за ширење југословенских идеја. У Варцар Вакуфу су за таоце узета три малољетна ученика, од којих је један био Душан, син ухапшеног свештеника Тоде Марјанца из Стројнице, а друга двојица су били ученици Богословије у Призрену.

На удару аустроугарских власти се нису нашли само истакнути појединци, већ и сва културна, просвјетна и хуманитарна друштва са националним предзнаком, попут „Сокола“, „Побратимства“ и „Просвјете“. Сва ова друштва била су сумњичена за антидржавну пропаганду и припрему устанка у Босни и Херцеговини у случају рата између Србије и Аустроугарске. Цјелокупни рад друштва „Просвјета“ оцјењен је велеиздајничким, а за носиоце таквих дјелатности окривљени су најприје Васиљ Грђић, Сима Мирковић и Владимир Ђоровић. Давање статута о црквено-школској аутономији 1905. оцјењено је као фатална грешка управе, па је наређена њена суспензија. Према мишљењу владе, тај статут је омогућио Србима у Босни и Херцеговини да створе државу у држави. Стављање ван закона уредбе о црквено-школској аутономији учињено је „са намјером да сваку слободу православног свећеника потпуно скучи, да га деморалише, у сваком раду ограничи, (...) да тиме поткопа темеље самој цркви“. Уредба о укидању српско-православних конфесионалних школа донесена је 25. децембра 1914. Полицијском одлуком од 14. априла 1915. забрањен је рад и свим српским земљорадничким задругама. Под удар власти дошло је и ћирилично писмо, названо дијелом „пропале византијске културе“, па је наредбом од 10. новембра 1915. стављено ван употребе у јавном животу. У школама се ћирилица могла употребљавати једино у вјерској настави за православне. Израз „српско-православни“ је замјењен са „источно-православни“, чиме су власти очекивале да ће православна црква изгубити своје национално обиљежје.

Аустроугарске власти су одмах по избијању рата предузеле широку акцију узимања талаца и интернирања сумњивих лица из Босне и Херцеговине. Командама трупа дате су наредбе да „оне особе које су политички непоуздане и сумњиве, лише слободе и да буду чуване као ратни заробљеници“. За таоце су, према раније утврђеним списковима, узимане најчешће угледне личности из народа, српски политичари, јавни и културни радници, богатији сељаци, а нарочито народна интелигенција — свештеници и учитељи. Бијес аустроугарских власти сручио се свом жестином нарочито на свештенике, јер су се према владином мишљењу политички и грађански сасвим компромитовали. Већ 25. јула 1914. ухапшен је и мучен, а потом у близини Дервенте убијен парох из Осјечана Ђорђе Петровић. Козлучки парох Петар Лазаревић је објешен 24. августа 1914. са групом од 29 Срба у дворишту тузланског војног затвора. Свештеник Ђорђе Петровић из Осјечана убијен је као таоц приликом покушаја бјекства. У Бијелини су објешени свештеници Перо Симић из Црњелева и Михаило и Душан Маринковић из Балатуна. Свештеник Трифко Максимовић из Илијаша је

стрељан 16. септембра 1914. у Семизовцу са још 16 ухапшених Срба. Очекујући офанзиву српске и црногорске војске, аустроугарске власти су у Фочи као таоце поставиле шест угледних Срба на два моста преко Дрине. На првом су били свештеници Јосиф Кочовић и Владимир Поповић, те трговац Нико Хаџи-Вуковић, а на другом свештеник Василије Кандић и трговци Милан Хаџи-Вуковић и Никола Мазија. У зору 28. јула војска је без икаквог суђења и истраге стрељала таоце на првом мосту, а на другом је убила Мазију, док су друга два таоца тешко рањени и касније интернирани у логор Арад. Заједнички министар финансија Леон Билински је у својим Успоменама забиљежио како је генерал Поћорек био најодговорнији због масовних вјешања цивила „не изузимајући српске свећенике, жене и дјецу“ или узимање српских посланика за таоце. У Требињу су направљене читаве „алеје од вјешала“, забиљежио је Билински. Влада је јануара 1915. упозорила окружне области да на првом мјесту у војску треба мобилисати незадовољне елементе српске националности, а штедити католике и муслимане. Изричито је наведено да мобилизација Срба у војску није потребна због војних потреба, већ како би се из земље очистило што више сумњивих елемената.

Као и код узимања талаца и за депортовање су власти бирале угледне грађане, посебно свештенике, учитеље и богате сељаке. Аустроугарске власти организовале су у Добоју од 1915. до 1917. прихватни концентрациони логор у који су допремани затвореници прије него што су депортовани даље у Арад, Нежидер, Турањ, Плетерницу, Шопроњек и друге логоре. Ужаси у Добоју по много чему су превазилазили патње људи у другим казаматима. Сличан транзитни логор постојао је и у Жегару код Бихаћа и у Требињу, на лијевој обали Требишњице. Логор, кроз који је прошло око хиљаду Срба из билећког и требињског краја, распуштен је у јесен 1916.

Страхујући да у случају сукоба са Србијом не избије устанак у Босни и Херцеговини, Министарство рата у Бечу је, поред војске и жандармерије, оформило посебне жандармеријске јединице, у народу познатије као „шуккори“. Одлука о формирању тих јединица донијета је 12. августа 1914. са изричитим упозорењем да се Срби и русофили не укључују у њихов састав. У упутству о подјели оружја наглашено је да треба наоружавати само муслиманско и католичко становништво. Временом су припадници шукора добили одријешене руке у ратним операцијама што су искористили за пљачку и лично богаћење. Према успоменама Светозара Ћоровића, у злочинима над Србима предњачили су управо шуккори, „сељаци којима је власт дала оружје тобоже да одрже неки ред, а који су, барем у већини, били најордигиниранији зликовци. Округни, свирепи, грамзиви. Они су у свако доба, по дану и по ноћи, упадали у српске куће, захтевали да их чисте и угошћавају. Између поплашене и сметене чељади извлачили су домаћина, тукли га и злостављали. Није ли било домаћина, нападали су на жене. Девојкама су ударали на образ. Шта су могли да уграбе и изнуде, грабили су“, записао је Ћоровић.

Како би што ефикасније помогле војсци на фронту и обезбједиле материјалну подлогу за вођење рата, аустроугарске власти су упоредо са општом мобилизацијом проглашеном 25. јула 1914. године, отпочеле са преласком на ратну привреду. Кључну улогу у том послу имала је Војна комисија за реквизиције са сједиштем у Сарајеву. Осим реквизицијама, српско становништво је већ са избијањем првих ратних сукоба било погођено одузимањем имовине, посебно уз границу са Србијом. Наредба о конфискацији имовине оних лица која су се током ратних операција придружила непријатељу донијета је 13. октобра 1914. Уз конфискацију имовине власти су проводиле експатријацију – одузимање босанско-херцеговачког држављанства, што се

најприје односило на оне поданике који су се придружили српској или црногорској војсци или су са породицама избјегли у Србију и Црну Гору. У намјери да се помогло војсци на фронту власти су већ почетком рата покренуле широку акцију прикупљања добротворних прилога од грађана и јавних установа. Ипак, аустроугарска управа није била задовољна ангажовањем Срба у хуманитарним акцијама које су имале за циљ помоћ војсци и рањеницима, напомињући да је српско становништво углавном симпатисало непријатеља. Окружна област Бања Лука је у извјештају Земаљској влади крајем јула 1914. навела да се Срби слабо одазивају прилозима за Фонд ратне помоћи, осим у Прњавору. Занимљив је податак да је 96 сеоских старјешина у бањолучком котару за 14 дана прикупило тек 40 круна помоћи за аустроугарску војску, док су осморица српских свештеника годину дана раније за исто вријеме прикупили 10.000 круна за српску војску током Балканских ратова. Команда жандрамерије у Сарајеву је половином августа 1914. извјештена из Бање Луке како српски трговци слабо дају прилоге за Црвени крст, те да су током Балканских ратова били много активнији приликом скупљања помоћи.

Политичке прилике у Босни и Херцеговини у годинама које су услједиле нису довеле до промјене политичког курса власти према Србима. Напротив, српски народ је иза 1915. године и даље био изложен прогонима који су носили карактеристике геноцида, а огледали су се у физичком затирању становништва и уништењу српске духовности и културе. На историјској сцени се јавио низ тзв. велеиздајничких процеса, од којих је највећи одржан у Бањој Луци 1915/1916. године, а који су имали циљ да искључиву кривицу за избијање рата пребаце на српски народ и Краљевину Србију, те нађу оправдање за аустроугарску агресију.